

Özel Gereksinimli Bireylere Hizmet Sunan Kadın Kooperatifinde Alan Deneyimlerinin Otoetnografi Yöntemi ile Yorumlanması

The Interpretation of Field Experiences in Women's Cooperative Specialized on Special Needs People with Autoethnographic Methodology

Bengü Kurtege Sefer* Merve Betül Aysal** Sinem Çalışkan*** Şevval Karaçam**** Gül Vatansever***** Ayşen Tezcan Elmacioğlu***** Sıla Çatal*****

Öne Çıkanlar:

- Makalemiz özel gereksinimli bireyler ve kadın kooperatifleri konusunda ilk otoetnografik çalışmadır.
- Sosyal kooperatifçiliğin patriyarkal kapitalizme alternatif oluşturma potansiyelini göstermektedir.
- Kooperatif ataerkil rol ve beklentilerin müzakere edildiği dayanışmacı bir alandır.
- Çocuk bakım emeğinin kadın kooperatifleşmesi önünde her zaman engel değildir.
- Kadın kooperatifleri sadece kâr mantığı ile piyasa ekonomisi beklentilerine göre işlemez.

Öz: Kadınların sosyal, ekonomik ve psikolojik güçlenmesini hedefleyen kadın kooperatifleri uluslararası ve ulusal düzeyde desteklenen bir örgütlenme modelidir. Ancak mevcut çalışmalar patriyarkal ilişkilerin, çocuk bakım emeğinin ve iş-aile rol sıkışmasının kadın kooperatifleşmesi önünde engel teşkil ettiğini göstermektedir. Ayrıca çalışmalarda kapitalist işletme mantığına göre faaliyet göstermenin kadın kooperatiflerinin sürdürülebilirliğini olumsuz etkilediği vurgulanmaktadır. Bu makalede İstanbul'da down sendromlu ve otizmlili bireylerin anneleri tarafından kurulup işletilen bir kadın kooperatifi olan Tomurcuk Kooperatifi'nde yürütülen proje kapsamındaki alan deneyimleri ve gözlemler otoetnografi yöntemi kullanılarak yorumlanmaktadır. Kooperatif alanında yürütülen sanat ve oyun etkinlikleri ve diğer faaliyetler sırasındaki etkileşimlere ilişkin özdüşünümsellik ve konumsallık ilkelerinden yola çıkarak üretilen diyalogik bilgi, özel gereksinimli bireyleri sosyal etkileşimi zayıf, bilişsel gelişimi geri ve eğitilmesi gereken bireyler olarak tektipleştiren ve nesneleştiren epistemolojik yaklaşıma karşı çıkmaktadır. Makale

* Doktor Öğretim Üyesi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, bengu.kurtege.sefer@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0539- 8375

**Lisans Öğrencisi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji (İng.) Bölümü, 20234021237@std.nisantasi.edu.tr, ORCID: 0009-0009-0109-6319

*** Lisans Öğrencisi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji (İng.) Bölümü, 20234021241@std.nisantasi.edu.tr, ORCID: 0009-0007-6734-3517

****Lisans Öğrencisi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji (İng.) Bölümü, 20224021210@std.nisantasi.edu.tr, ORCID: 0009-0005-6300-0256

***** Lisans Öğrencisi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, 20224027053@std.nisantasi.edu.tr, ORCID: 0009-0002-0525-2779

*****Lisans Öğrencisi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji ve Psikoloji Bölümü, 20204011016@std.nisantasi.edu.tr, ORCID: 0009-0008-2657-0155

***** Lisans Öğrencisi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji (İng.) ve Hemşirelik Bölümü, silacatall4@gmail.com, ORCID: 0009-0005-2432-5488

kooperatifte araştırmacılarla özel gereksinimli bireyler arasındaki özne-özne diyaloguna dayalı etkileşimlere dayalı bulgularıyla, kooperatiflerin patriyarkal kapitalizme alternatif bir model oluşturma potansiyelini göstermeyi amaçlamaktadır. Öncelikle, sosyal kooperatifçilik modeline uygun olarak kâr elde etmeyi değil, özel gereksinimli bireylerin eğitimini ve toplumsal bütünleşmesini hedefleyen kooperatifte yürüttüğümüz sanat ve oyun etkinlikleri sırasındaki etkileşimlerimiz kooperatifin özel gereksinimli bireylere yönelik ön yargıların dönüşmesi konusunda önemli bir işleve sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca kooperatifteki kadınların öznel annelik deneyimleri, kooperatifi çocuk bakım emeğinin paylaşıldığı ve böylelikle ataerkil rol ve beklentilerin müzakere edildiği dayanışmacı bir alana dönüştürmektedir.

Anahtar sözcükler: Kadın Kooperatifleri, Özel Gereksinimli Bireyler, Sosyal Kooperatifçilik, Otoetnografi.

Highlights:

- Our article is the first autoethnographic study on individuals with special needs and women's cooperatives.
 - It shows the potential of social cooperatives to create an alternative to patriarchal capitalism.
 - Cooperative is an arena for solidarity where patriarchal roles and expectations are contested.
 - Care work is not always an obstacle to establishing women's cooperatives.
-

Abstract: Women's cooperatives, which aim to empower women socially, economically and psychologically, are an organization model supported at international and national levels. However, existing studies show that patriarchal relations, care work and work-family role conflict create obstacles to women's cooperatives. In addition, studies emphasize that operating according to capitalist logic negatively affects the sustainability of women's cooperatives. In this article, field experiences and observations based on a project carried out in Tomurcuk Cooperative, a women's cooperative established and run by mothers of individuals with down syndrome and autism in Istanbul, are interpreted using the method of autoethnography. Dialogical knowledge based on the principles of self-reflexivity and positionality regarding social interactions during art and game activities and other activities carried out in the cooperative field, is against the epistemological approach that stereotypes and objectifies individuals with special needs as individuals with poor social interaction and delayed cognitive development in the need of education. The article aims to demonstrate the potential of cooperatives to create an alternative model to patriarchal capitalism, with its findings based on interactions based on subject-subject dialogue between researchers and individuals with special needs in the cooperatives. First, our interactions during the art and game activities we carry out in the cooperative, which aims not to make a profit, but to the education and social integration of individuals with special needs in accordance with the social cooperative model, show that the cooperative has an important function in transforming prejudices against individuals with special needs. In addition, the subjective experiences of motherhood for women in the cooperative transform it into a solidarity space where care work is shared, and thus patriarchal roles and expectations are contested.

Keywords: Women's Cooperatives, Special Needs People, Social Cooperatives, Autoethnography.

Summary

Since the Year of Cooperatives (2012), international organizations have advocated the spread of women's cooperatives as a business model where women entrepreneurs are organized. On a global scale, women's cooperatives are considered as organizations where women entrepreneurs come together to produce and sell more easily in line with their needs and demands. It is assumed that this form of organization will empower women economically and socially. However, child care and gender-related roles and expectations directly affect women's cooperativism. Reproductive labor is among the most important obstacles to women's cooperativism (Uğur Çınar et al., 2022: 16; Kurşuncu and Yılmaz, 2020).

This article was conducted in Tomurcuk Cooperative, a women's cooperative founded in 2006 in Istanbul by mothers of children with down syndrome and autism. It has been operated as a social cooperative. Unlike traditional market- oriented cooperatives, social cooperatives that produce public welfare and benefit and prioritize access to care, education and health services for disadvantaged groups such as the disabled and the elderly were first established in Italy in 1991. This cooperative model prioritizes the reuse of income for disadvantaged groups instead of profit making and aims to make social care services accessible and widespread (Gönüllü Atakan and Çoban, 2022: 64). Although social cooperatives in Turkey do not have a legal status, women's cooperatives operating according to the social cooperative model serve as a "catalyst for social benefit" (Akar, 2024: 607).

This article aims to explain discussion on how the Tomurcuk Cooperative is an alternative organization against patriarchal capitalism. It will be based on the subjective experiences, diaries and observations we made within the scope of the project conducted between September 2024 and April 2025 with my undergraduate students from the department of sociology and of psychology departments. This article, which is the first autoethnographic study on individuals with special needs and women's cooperatives, will show the potential of women's cooperatives operating according to the social cooperative model that prioritizes the education and integration of individuals into society to create an alternative organization.

In ethnographic research, the researcher undergoes transformative experiences in the process of “othering oneself” and “finding oneself in the “other” (Atay, 2022: 13). Thus, prejudices, ways of thinking and behaviors towards certain groups before the research change during the research process. As opposed to classical positivist understanding of ethnography, where the researcher is treated as the subject and the local people as the object, it is possible to interpret the experiences in the field by using “dialogical” and (in the case of the anthropologist) self-reflexive

ethnographic practice” based on “inter-subjective” relationships that place both the researcher and the people in the “subject position” (Atay, 2022: 13). Texts based on our experiences, relationships and observations in the field, field notes and diaries present a cross-section of these experiences in this article.

In the literature on individuals with special needs, they are stereotyped as individuals with poor social interaction and delayed cognitive development and are considered as individuals who need to be educated (Yüzügöldü, 2023; Kadak and Yavuz, 2019). Beyond these representations, this article will make an important contribution to the literature by examining the dialogical relations between researchers and individuals with special needs receiving education in cooperative. The focus will be on the participation of individuals with special needs as active subjects in the research processes, and the transformative effects of these social interactions on the researchers will be explained.

Our field experience and observations show that women's cooperatives, which operate according to the social cooperative model that prioritizes individuals' education and social integration, constitute an alternative organizational model. The art and play activities in the cooperative and social interactions based on subject-subject dialogue between the researcher and the participants transformed the researchers' prejudices about individuals with special needs and thus ensured the integration of individuals with special needs into society.

Before the project, we had prejudices that individuals with special needs were difficult to communicate, had insufficient motor skills, and would be socially incompatible and shy. Our experience has taught us that we should explain the behavior of individuals with special needs with the concepts of skill, creativity and competence rather than inadequacy and deficiency. As an example of micro interaction, how these individuals have affected the research process with their creativity, comments and performances while painting together and how they have transformed our prejudices are explained in the article. All these experiences show that a women's cooperative fulfills an important function in preventing the social exclusion of individuals with special needs and transforming prejudices against them.

In addition, the article has been opened to discussion whether cooperatives operating in the field of childcare can be an arena where women with special needs children share child care with others. This article proves that childcare labor is not always an obstacle to women's cooperatives and that cooperatives are not always entrepreneurial organizations that operate only according to the logic of profit making and market economy. In the cooperative, timeless mothers not only reproduce the patriarchal structure by taking care of their children but also struggle as

transformative actors against this structure. The programs carried out for individuals with special needs in the cooperative make plural and subjective motherhood practices visible.

Giriş

Kadın kooperatifleri yoksullukla mücadele ve kadın istihdamının artırılmasına yönelik alternatif bir örgütlenme modeli olarak sunulmaktadır. Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA) vizyon belgesinde kooperatifler, “ortak ekonomik, sosyal ve kültürel talep ve beklentileri müşterek sahip olunan ve demokratik biçimde, gönüllü bireylerin bir araya gelmesiyle kurulan bir işletme” olarak tanımlanmaktadır (ICA, 2024). 2012 Kooperatifçilik Yılı’ndan beri uluslararası kuruluşlar kadın kooperatifleşmesinin girişimci kadınların örgütlendiği bir işletme modeli olarak yaygınlaşmasını savunmaktadır (Değirmenci, 2023: 217). Bu modelin yaygınlaşmasının toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ortadan kaldıracığı ve kadınların ekonomik ve sosyal güçlenmesine yol açacağı düşünülmektedir. Türkiye’de de bu yaklaşımın tezahürü olarak özellikle toplumsal cinsiyet rollerine uygun dikiş-nakış, gıda üretimi, çocuk bakımı gibi alanlarda kadınların kooperatifleşmesi teşvik edilmektedir (Yaman, 2019: 29). Kadın kooperatiflerinin hangi alanda faaliyet gösterdiğine dair düzenli yayımlanan bilgi bulunmamaktadır. Ancak 2013 yılından beri Ticaret Bakanlığı’na bağlı faaliyet gösteren kadın kooperatiflerinin sayısı 2021 yılı sonunda 715 iken, 2024 yılı sonunda 1203’e yükselmiştir (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022: 38; Ticaret Bakanlığı, 2024: 5).

Kadın kooperatifleşmesini teşvik eden uluslararası kurumların, kadınlara girişimcilik eğitimi vererek kooperatifleşmelerini sağlamaya yönelik güçlendirme reçetesinin patriyarkal kapitalizmle mücadele etmek için yeterli olmadığını gösteren çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalara göre bakım emeği kadın kooperatifleşmesi önündeki en önemli engeller arasında yer almaktadır. Toplumsal cinsiyete dayalı norm ve beklentiler ev içindeki bakım işlerini kadınlara yükledikleri için çocuğu olan genç kadınların kooperatifleşemedikleri bilinmektedir (Uğur Çınar vd., 2022: 16; Kurşuncu ve Yılmaz, 2020). Kadınların öncelikli görevinin çocuk bakımı olduğuna dayalı patriyarkal özcü görüş, kadınların kooperatiflere ortak veya yönetici olarak katılmalarını engellemektedir. Örneğin, Ankara’da bir kadın kooperatifinde ev işlerini aksattıkları için eşlerinden ve diğer aile bireylerinden baskı gören kadınlar kooperatif ortaklığından ayrılmak durumunda kalmışlardır (Uğur Çınar vd., 2022: 9). Kooperatiflerde çalışmaya devam edebilen kadınların ise evde ve işte çalışarak çifte vardiya yaptıkları bulunmuştur (Altan-Olcay, 2016: 393). Karma kooperatiflerde de erkekler kadınları kendi statülerine tehdit olarak gördükleri için kadınları kooperatiflerin karar alma süreçlerinden dışlamaktadırlar (Kurşuncu ve Yılmaz, 2020: 151). Meksika’da kurulan eko-turizm sektöründe faaliyet gösteren kadın kooperatifinde de ev içi

işlerden ve çocuk bakımından sorumlu olan, düşük ücretle çalışan ve kooperatifte emeğinin karşılığını alamayan kadınlar “üçlü vardiyaya” maruz kalmaktadırlar (Değirmenci, 2023: 224). Neoliberal dönemde egemen olan özcü yaklaşım, toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü doğallaştırmakta, yeniden üretim emeğini değersizleştirmekte ve özel alan ile kamusal alandaki patriyarka arasındaki karşılıklı kurucu ilişkileri görmezden gelmektedir (Walby, 2014: 276-278). Dolayısıyla kadın kooperatiflerinde kadınların ev içi emeği kamusal alandan dışlanmaları için kullanılan patriyarkal tahakküm stratejisine dönüşebilmektedir. Piyasa odaklı işleyen geleneksel kooperatiflerden farklı olarak, kamusal refah ve fayda üreten ve engelliler, yaşlılar gibi dezavantajlı grupların bakım, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimini önceleyen sosyal kooperatifler ilk kez İtalya’da 1991 yılında kurulmuştur. Bu kooperatif modeli, kâr yerine gelirin dezavantajlı grup için yeniden kullanımı öncelemekte ve sosyal bakım hizmetlerini erişilebilir ve yaygın hale getirmeyi amaçlamaktadır (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022: 64). Kanada’da çocuk bakım hizmetleri sunan doğrudan ebeveynler tarafından işletilen sosyal kooperatif özelliklerine sahip çocuk bakım kooperatifleri bulunmaktadır. Bu kooperatiflerde aileler çocuklarının aldığı eğitimin içeriğinin tasarımında söz hakkına sahiptirler ve çocuk bakım hizmeti bu alanda eğitilmiş uzman kişilerle birlikte yürütülmektedir. Bu sosyal kooperatiflerin sundukları hizmetlerden yararlanan kadınların ev içi çocuk bakımıyla ilgili iş yükleri azalmakta ve çalışma hayatına katılımları artmaktadır (Mert Yılmaz, 2023). “Üçüncü sektör” olarak adlandırılan bu kooperatifler, özel sektörden çok daha ucuza çocuk bakım hizmeti sunmakta ve devletin yetersiz kaldığı bu alanda çocuk bakımı için alternatif bir örgütlenme modeli oluşturmaktadır.

Türkiye’de sosyal kooperatifler ayrı bir tüzel kişiliğe sahip olmasa da, sosyal kooperatif modeline göre işleyen kadın kooperatifleri “sosyal fayda için bir katalizör” görevi görmektedir (Akar, 2024: 607). 2015 yılında Dünya Bankası (DB) tarafından yayımlanan rapora göre Türkiye’de sadece sekiz kadın kooperatifi çocuk bakım hizmetleri sunmakta ve beş kooperatif ortaklarına bu hizmetleri sunmaktadır. Ayrıca bu kooperatifler en az engelli çocuk eğitimi alanında faaliyet gösterirken, en fazla erken çocuk bakım ve hizmetleri sunmaktadırlar (Duguid vd., 2015: 107). Sosyal ekonomi anlayışına uygun yaşlı, engelli ve çocukların toplumla bütünleşmesini, eğitim ve sosyal hizmetlere erişimini önceleyen İtalya’daki sosyal kooperatif modelinden esinlenerek 2018-2019 yıllarında Ticaret Bakanlığı uyguladığı “Sosyal Kooperatif Eğitim ve Tanıtım Treni” projesi kapsamında 19 ilde sosyal kooperatifçiliğe yönelik farkındalık etkinlikleri düzenlenmiştir. Ankara Kalkınma Ajansı, Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, Genç İşçi Kooperatifi, Habitat Derneği, Ashoka Türkiye gibi çeşitli sivil toplum kuruluşlarından katılımcılarla 14.Ekim.2018’de 10 farklı ilde gidilerek sosyal kooperatifçilik konusunda tanıtım etkinlikleri düzenlenmiştir (ILO, 2018). Ticaret Bakanı Ruhsar Pekcan 5.Nisan.2019 tarihinde yaptığı

konuşmada Ankara'dan yola çıkan tren projesi kapsamında Eskişehir, Kütahya, Balıkesir, Manisa, İzmir, Aydın, Denizli, Isparta, Afyonkarahisar ve Konya illerinde 3000 katılımcıya 10 bilgilendirme toplantısı, 9 üniversite söyleşisi, Eskişehir ve İzmir'de 115 katılımcı ile hackathon, ve atölye çalışmaları yapıldığını ifade etmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2019).

Kadın kooperatifleşmesi konusunda Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından hazırlanan Türkiye raporunda çocuk bakım hizmetleri ve engelli, yaşlı, hasta vb. gruplara yönelik bakım emeği sunan sosyal kooperatif modeline uygun kadın kooperatiflerine yönelik ayrı bir mevzuat ve düzenleme yapılmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. “Bakım kooperatifleri yoluyla kadınlar ev ve bakım işleri alanında ihtiyaç duydukları hizmetlere daha yaygın düzeyde ulaşabilecek ve üzerlerindeki ücretsiz emek yükü azalacak ve ekonomik fırsatlara daha kolay erişebileceklerdir” (ILO, 2022: 1). Bu kooperatifler her ne kadar geleneksel toplumsal cinsiyet rolleriyle uyumlu alanlarda hizmet sunsalar da kadınların bakım emeği yüklerini azaltma potansiyeli taşımaktadırlar. Yasal olarak sosyal kooperatif statüsüne sahip olmaları kadın kooperatiflerine vergi muafiyeti, kamu ihale ve alımlarında öncelik gibi avantajlar sağlayacaktır. Bu yasal statü, kadınların bakım emeği alanında kooperatifleşmesini destekleyecektir.

Amaç

Bu makale 2006 yılında İstanbul'da down sendromlu ve otizmlili çocukların anneleri tarafından kurulup sosyal kooperatif olarak işletilen bir kadın kooperatifi olan Tomurcuk Kooperatifi'nin patriyarkal kapitalizme karşı nasıl bir direnç alanı oluşturduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Diğer bir deyişle makale sermaye birikimi yerine özel gereksinimli bireylerin eğitimini ve toplumla bütünleşmelerini önceleyen sosyal kooperatifçilik modeline göre faaliyet gösteren kooperatifte yürütülen proje bulgularının otoetnografik değerlendirmesi, kadın kooperatiflerinin otizm ve down sendromu ile ilgili toplumsal ön yargıların dönüşmesi ve dolayısıyla özel gereksinimli bireylerin toplumsal entegrasyonunu sağlama konusundaki işlevini gösterecektir. Ayrıca kooperatif kurucularının ve ortaklarının öznel annelik deneyimlerine ilişkin öz düşünüşsel değerlendirmeler, kadın kooperatiflerinin ataerkil yapıyı dönüştürme potansiyelini gösterecektir.

Sosyoloji ve psikoloji bölümlerinden lisans öğrencilerimle birlikte Eylül.2024-Nisan.2025 arasında yürüttüğümüz proje kapsamında edindiğimiz öznel deneyimlerden yola çıkarak bir kooperatifin toplumsal ve ilişkisel bağlamı üzerine reflektif düşünmek kooperatiflerin patriyarkal kapitalizmle olan ilişkisinin farklı bir boyutunu gösterecektir. Proje kapsamında kooperatife beş saha ziyareti düzenlenmiş ve bu ziyaretler kapsamında kooperatife bağlı Atölye21 mutfağında tanışma yemeği yenilmiş, özel gereksinimli bireylerle sanat ve oyun etkinlikleri yürütülmüş,

kooperatifin satışa sunduğu yılbaşı hediye paketleri için süs boyamaları yapılmış ve geri dönüşüm farkındalığını arttırmaya yönelik etkinlikler düzenlenmiştir. Etkinliklerimizi kooperatifte eğitim görmekte olan 46 özel gereksinimli birey arasından 6 otizmlili ve 13 down sendromlu öğrenciyle yürütülmüştür.

Özel gereksinimli bireyler ve kadın kooperatifleri konusunda ilk otoetnografik çalışma olan makalemiz, bireylerin eğitim ve topluma entegrasyonunu önceleyen sosyal kooperatif modeline göre işleyen kadın kooperatiflerinin alternatif örgütlenme alanı yaratma potansiyelini gösterecektir. Böylelikle sosyal kooperatif olarak işleyen kadın kooperatifi modeline yönelik değerlendirmeler çocuk bakım emeğinin kadın kooperatifleşmesi önünde her zaman engel olmadığını ve kooperatiflerin her zaman sadece kâr mantığı ile piyasa ekonomisi beklentilerine göre işleyen ve ortaklarının ekonomik güçlenmesini hedefleyen bir işletme olmadıklarını gösterecektir.

Diyalojik Otoetnografi Yöntemi, Özel Gereksinimli Bireyler ve Kadın Kooperatifinde Alan Deneyimleri

Araştırma bulgularına geçmeden önce otoetnografi yöntemini açıklamak faydalı olacaktır. Etnografi araştırmasında, araştırmacı “kendine ötekileşme”, ““öteki” olanda kendini bulma” sürecinde toplum hakkında dönüştürücü kişisel öğrenme deneyimleri yaşar (Atay, 2022: 13). Böylelikle araştırmadan önce belirli gruplara ilişkin ön yargılar, düşünme ve davranış biçimleri araştırma sürecinde değişmektedir. Araştırmacının özne, topluluk üyelerinin nesne olarak ele alındığı klasik pozitivist etnografi anlayışının yerine hem araştırmacıyı hem de topluluk üyelerini “özne konumuna yerleştiren “özneler arası” ilişkiye dayalı “diyalojik” ve (antropolog nezdinde) özdeşünümsel etnografik pratiği” kullanılarak araştırma alanındaki deneyimlerin yorumlanması mümkün olabilmektedir (Atay, 2022:13). Araştırma alanındaki deneyimlerimize, ilişkilendirmelerimize ve gözlemlerimize, saha notlarına ve günlüklere dayalı olarak yazılan metinler, bu deneyimlerin bir kesitini sunmaktadır.

Diyalojik bilgi üretim süreci araştırmacı ile araştırılan grup arası güç ilişkilerinin “öteki üzerine ve onun yerine konuşma otoritesinin” tartışmaya açılmasını sağlar (Nahya ve Harmanşah, 2022: 23). Ötekileştirmeye dayalı klasik etnografik yaklaşım, araştırmacının özne, araştırılan grubun ise nesne olarak ele alınması ve tek sesli genel geçer olduğu düşünülen bir temsil yaratılması anlamına gelir. Diyalojik etnografi ise düşünümSELLİK ve konumsallık kavramlarına referansla yaratılan temsili, özne-nesne ilişkisini ve hiyerarşik güç ilişkilerini sorunlaştırır ve bu konuda bir bilinç yaratır. DüşünümSELLİK Callaway’in ifadesiyle “alan çalışmasının politik taraflarıyla yüzleşmede ve bilgiyi inşa etmede daha radikal bir özbilince yol açma olarak görülebilir. (...) DüşünümSELLİK, süregelen bir benlik analizi ve politik bilinç modu haline gelir”

(akt. Nahya ve Harmanşah, 2022: 24). Dolayısıyla araştırmacının ideolojik görüşleri, toplumsal cinsiyeti, sınıfı, yaşı, medeni durumu gibi toplumsal konumları, eğitimi vs. belirlediği araştırma sorusunu, alandaki öznelere ilişkisini ve alandaki bilgiyi nasıl yorumladığını doğrudan etkilemektedir. Otobiyografik özdüşünümsel metinlerde araştırmacı araştırmanın pasif bir gözlemcisi değildir. Araştırmacı tüm süreçlere müdahil olan aktif özne konumundadır. Özdüşünümsellik, “akademik alanın organizasyonunun bu alan içinde üretilen bilgiyi nasıl etkilediğini görme fırsatı sağlar” (Çelik, 2013: 8). Özdüşünümsellik doğrudan ilişkili olan otoetnografi, “bireyleri “öteki” sıfatıyla inceleme yerine, “öteki” olarak öznenin merkeze alınmasını ve bilgi sağlayıcı bir aktör olarak konumlanmasını önemser” (Turgut, 2022: 113). Hem araştırmacı hem katılımcılar bilgi üretiminde kurucu aktördürler. Bireyin sosyal ve politik deneyimlerini merkeze aldığı otoetnografi yönteminde, ampirik gerçeklikleri diyalojik epistemoloji ile yorumlarken araştırmacıların alandaki gündelik etkileşimleri ve davranış örüntülerinin yorumu toplumsal normları, beklentileri, ön yargıları ve klişeleri sorgulamak ve dönüştürmek için önemlidir. Bu yöntemle, araştırmacı ile katılımcılar arasındaki mikro etkileşimler üzerinden hiyerarşik olmayan yatay ilişkilene biçimlerini ve bu etkileşimlerin araştırmacılar üzerindeki dönüştürücü etkilerini göstermek mümkündür.

Özel gereksinimli bireylerle ilgili literatüre baktığımızda ise down sendromlu ve otizmlili bireylerin eğitime odaklı temsillerde bireylerin nesneleştirildiğini görmekteyiz. Bu çalışmalarda özel gereksinimli bireyler sosyal etkileşimi zayıf ve bilişsel gelişimi geri olan bireyler olarak tektipleştirilmekte ve eğitilmesi gereken bireyler olarak ele alınmaktadır. Down sendromu, 21. kromozomda bir adet fazla kromozom oluşmasıyla ortaya çıkmakta ve 46 yerine 47 kromozomu olan bebeklerde görülmektedir (Korkmaz, 2021:5). Down sendromu kromozomal bir durumdur ancak sendromun beraberinde getirdiği bilişsel gelişimdeki zayıflık belirgindir. Adıyaman Özel Eğitim ve Uygulama Okulu’nda 40 down sendromlu çocukla yapılan araştırmada beden eğitimi ve spor aktivitelerinin çocukların sosyal uyumlarının artırılması, kaba ve ince motor becerilerinin gelişmesi için önemi vurgulanmaktadır (Şenlik vd., 2017: 278.) Ayrıca spor aktivitelerinin korku, çekingenlik, kaygı düzeylerini azalttığı ve sorumluluk duygusunu arttırdığı bulunmuştur (Yılmaz ve Şahin, 2022). Diğer bir çalışmada down sendromlu bireylerin eğitim ve rehabilitasyonla dil ve konuşma bozukluklarının, yetersiz kas gelişiminin ve ortopedik bozukluklarının düzeltilebileceği ve dikkat sürelerinin artırılabilirliği vurgulanmaktadır (Yüzügöldü, 2023: 234). Dil ve motor becerileri kadar sosyal uyumlarının artırılmasına yönelik eğitim programları da bu bireylerin toplumsal entegrasyonu için önemlidir. Doğru davranış ve sosyal tepki öğretimi hedefleyen uygulamalarla down sendromlu bireylerle akranları arasındaki sosyal etkileşimin artırılabilirliği düşünülmektedir. Sanat, müzik, drama ve oyun yöntemleri kullanılarak özel gereksinimli

bireylerin akranlarıyla etkileşime girdiği eğitim programları tasarlanmakta ve uygulanmaktadır (Dewey vd., 2007). Bu çalışmalarda özel gereksinimli bireyler, gelişimsel geriliklerinden ve sosyal iletişim zorluklarından dolayı eğitilmesi gereken bireyler olarak nesneleştirilmektedirler.

Otizmlili bireylerde mevcut çalışmalarda nesneleştirilmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'ne (DSÖ'ye) göre otizm bireyin beyin gelişimindeki bir bozukluktan kaynaklanan ve doğumdan itibaren ilk üç yıl içinde ortaya çıkarak yaşam boyu devam eden bir zihinsel engel türüdür (DSÖ, 1980). Otizmlili bireyler, matematiksel ve sanatsal alanlarda gelişime yatkınken, sosyal ilişkileri zayıftır. 2012-2021 yılları arasında ulusal ve uluslararası indekslerde özel gereksinimleri bireyleri eğitimi konusundaki 25 makaleyi içeren alan yazın taramasında özellikle otizmlili bireylerin robot destekli eğitimle konuşma, tepki, hareket koordinasyonu ve sosyal etkileşim konusunda ilerleme kaydedilebileceği vurgulanmıştır (Karal, Taşdemir ve Öngöz, 2023). Otizmlili bireylere yönelik cinsellik eğitimi konusundaki literatür taraması bulgularına göre de eğitim programlarının içeriğinin tasarlanması konusunda ebeveynler ve eğitimciler söz hakkına sahipken, bilişsel gerilikleri nedeniyle özel gereksinimli bireyler içerik belirleme sürecinden dışlanmaktadır (Güven, 2021:293).

Yukarıdaki çalışmalarda benimsenen özel gereksinimli bireylere yönelik egemen epistemolojik yaklaşım onlara yönelik eğitim faaliyetlerinin içeriklerini ve onlarla olan etkileşimleri doğrudan etkilemektedir. Bireylerin farklılıklarını betimlemek ve davranışlarını yorumlamak için kullanılan bilgi, onların eğitim süreçlerinde motor becerileri ve sosyal etkileşimleri zayıf bireyler olarak ötekileştirilmelerine yol açmaktadır. Bu yaklaşıma dayanan eğitim süreçlerinde eğitimcilerle özel gereksinimli bireyler arasında hiyerarşi kurulmakta, bireyler nesneleştirilmekte ve süreçlere özne olarak katılamamaktadırlar.

Bu makale egemen yaklaşımı sorunlaştırarak, eğitim süreçlerinde araştırmacılar ve kooperatifte eğitim gören özel gereksinimli bireyler arasında diyalojik ilişkilenebilirliği irdeleyerek literatüre önemli bir katkı sunacaktır. Özel gereksinimli bireylerin araştırma sürecine aktif özneler olarak katılımına odaklanılacak, bu bireylerle kooperatif alanında deneyimlenen sosyal etkileşimlerin araştırmacılar üzerindeki dönüştürücü etkileri açıklanacaktır. Öncelikle, deneyimlerin bağlamsallaştırılması için araştırmacılar gözlemlerine ve günlüklerine referanslarla kooperatif alanına girmeden önce özel gereksinimli bireylerle ilgili ne tür ön yargılara sahip olduklarını ve bu ön yargıların nasıl değiştiğini açıklayacaklardır. Mikro etkileşim örneği olarak birlikte resim yaparken bu bireylerin yaratıcılıkları, yorumları ve performansları ile araştırma sürecini nasıl etkiledikleri ve araştırmacıların ön yargılarını nasıl dönüştürdükleri anlatılacaktır. Son alt başlıkta ise araştırmacılar kooperatif yöneticilerinin ve ortaklarının annelik deneyimlerine

ilişkin notlarını ve saha gözlemlerini sentezleyerek, çocuk bakımı alanında faaliyet gösteren kooperatiflerin özel gereksinimli çocuğu olan kadınlar için bakım emeğini diğerleriyle paylaştığı bir alan olup olamadığını tartışmaya açacaklardır. Böylelikle bireylere yönelik ön yargıları dönüştürerek toplumla bütünleşmelerini sağlamayı ve işletme mantığı ile kâr elde etmek yerine toplumsal refahı arttırmayı hedefleyen sosyal kooperatifçilik ilkelerine göre işleyen ve özel gereksinimli çocuk bakımına odaklanmış bir kadın kooperatifinin ne ölçüde alternatif örgütlenme alanı oluşturabildiği kendi bağlamında değerlendirilecektir.

Bulgular ve Tartışma

Ön Yargıya Dayanmayan İletişim Pratikleri

Günümüzde ırkçılık ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden, engelli bireylerin toplumsal dışlanmasına kadar uzanan pek çok toplumsal sorunu irdelerken bir grubun diğerine üstünlüğünü meşrulaştırmak için toplumsal olarak inşa edilmiş söylemler kullanılmaktadır. Bu söylemlerin hepsinin ortak noktası, ötekileştirilen gruplara yönelik ön yargılar ve bu ön yargılara bağlı ortaya çıkan empati ve iletişim eksikliğidir (Merve, Betül ve Şevval). Ön yargı toplumsal anlamı bulunan bir kavramdır. Toplumda diğer gruplarla olan etkileşimimizi, onlara yönelik tutum ve davranışlarımızı doğrudan etkilemektedir. “Tutum, en genel manada bireyi belli insanlar, nesneler ve durumlar karşısında belli davranışlar göstermeye iten öğrenilmiş eğilim olarak tanımlanmaktadır” (Erdoğan ve Vatandaş, 2020: 476). Tutumlarımızı belirleyen öğrenimlerimiz ve deneyimlerimiz ön yargılarımızı oluşturur ve ön yargılar iletişimi olumlu ya da olumsuz şekilde etkileyebilir. Tutumlarımızı ve davranışlarımızı değiştirmek için toplumsal ön yargılarla ilgili farkındalığımızın artması gerekir.

Özel gereksinimli bireylerin karşılaştıkları toplumsal ayrımcılıkları aşmak için ötekileştirmeden uzak diyalojik bir iletişim dili kullanılması, ön yargıların dönüşmesi için önemlidir. Parçalı sosyal öykü yöntemi bireyler veya gruplar adına konuşmak yerine, onların özne olarak sosyal anlatıyı tamamlamasını önermektedir. “Parçalı şekilde yazılan öykülerde, öyküdeki cümlelerden herhangi birinin bir bölümü boş bırakılır. Bu bölümü bireyin doldurması beklenir” (Gül ve İftar, 2012: 4). Böylelikle anlatıcı sosyal öyküleri yorumlarken sadece toplumsal ön yargılarını kullanmaz ve onların adına konuşmaz. Öyküyü anlatanlar da aktif olarak metni oluştururlar. Projemiz kapsamında bu parçalı öykü örneğinde olduğu gibi özel gereksinimli bireylerin kendi düşüncelerini dinleyerek, etkileşimler sırasında boşlukları ön yargı ve düşüncelerimizle doldurmadan, eğitim vermeyi amaçlamadan iletişim kurmaya çalıştık. Bu süreçte düşünce ve duygularımızda dönüşümler oluştu ve onlarla ilgili ön yargılarımız konusunda farkındalığımız arttı. Makalenin bu kısımda Tomurcuk Kooperatifi’nde gerçekleştirdiğimiz sanat

ve oyun etkinlikleri sırasında özel gereksinimli bireylerle olan etkileşimlerimiz sonucunda keşfettiğimiz ön yargıların özeleştirisini otoetnografi yöntemiyle anlatmayı amaçlıyoruz.

“Deneyime açıklık” özel gereksinimli bireylerle ilgili kooperatif alanında ön yargılarımızın kırılma sürecini açıklamak için seçtiğimiz söz öbeği. Bu sözcükleri seçme sürecimiz, projemizin ilk saha ziyaretinde, bahçede kooperatif yöneticilerinden Gülser Hanım’la oturduğumuz ve sorularımızı teker teker sabırla yanıtlarken çıkagelen İlke’nin “Hoş geldiniz Şekerim” sözüyle başladı. Ardından kooperatifte eğitim gören down sendromlu ve otizmlili bireylerle birlikte yaptığımız etkinliklerdeki diyaloglarımız ve gözlemlerimiz sonucu bu ifade deneyimimizin adı oldu.

Toplumdaki yaygın bakış açısına göre otizmlili ve down sendromlu bireyler bakıma muhtaç, engelli, saldırgan ve tehlikeli bireylerdir. Bu toplumsal etiketleme ve algılama biçimleri özel gereksinimli bireylerle nasıl ilişki kurulduğunu doğrudan etkilemektedir. Ötekileştirme onların toplumdan dışlanmasına yol açmaktadır. Özel gereksinimli bireylere karşı toplumun genel bakış açısı ve tutumu bizim de düşünsel süreçlerimizde yansımaları göstermişti. Bu bakış açısı, “otizmden etkilenmiş bireyi korunmaya muhtaç görüp ona acınarak yaklaşma, onun engelini ya da özrünü bir kabahat, kusur, eksiklik olarak görüp bireyi dışlayarak, davranışlarına bakıp tehlikeli, saldırgan, güvenilmez” olarak konumlandırma ve bu konumlandırmaya bağlı olarak “kendisinden uzaklaşma” şeklinde tanımlanabilir (Çopuroğlu ve Mengi, 2019: 612). Bizde kooperatife ilk saha ziyaretimiz öncesi bu bakış açısına uygun olarak davranışlarımıza çok dikkat etmemiz gerektiğini ve özel gereksinimli bireylerle iletişim kurmanın zor olacağını düşünüyorduk.

Tomurcuk Kooperatifi’ne sosyal sorumluluk projesi kapsamında ilk ziyaretimiz öncesinde yaptığımız literatür taraması özel gereksinimli bireylerle iletişim kurmanın zorlukları konusundaki ön yargılarımızı pekiştirmişti. Literatürdeki çalışmalarda özel gereksinimli bireylerin sosyal olarak uyumsuz davranışlarından söz edilmektedir. Örneğin, özel gereksinimli bireylerin sosyal etkileşim sırasında toplumsal beklentilere uygun hareket edemeyecekleri düşünülmektedir. “Sosyal gülümseme olmayabilir. Nezaket ve görgü kuralları gibi toplumsal yazılı olmayan kuralları fark etmekte ve buna uygun tepkiler vermekte zorlandıkları” ifade edilmektedir (Kadak ve Meral, 2019: 8). Özel gereksinimli bireylerin “kolay öfkelenme ve duygudurum düzenleme ile ilgili zorluklar” yaşadıkları ve “öfke ve sevinç nöbetleri, ya da kendini ısırma, başını duvara vurma gibi” kaçınılacak davranışlar sergileyebilecekleri de çalışmalarda belirtilmiştir (Çopuroğlu ve Mengi, 2019: 614). Mevcut çalışmalara göre özel gereksinimli bireyler, “karşılıklı konuşma ve diğerine söz verme, iğneleme, espri, jargon, deyim gibi soyut ve üst düzey sosyal bilişlerle ilişkili durumları kavramakta zorluklar” yaşamaktadırlar (Kadak ve Meral, 2019: 8). Özel gereksinimli bireyler ile

iletişim kurulamaması bu zorluklara dayandırılmaktadır. Çalışmalara göre söz konusu bireyler, “kucaklanma, öpülme, sevmeye karşı tepkisiz kalabildikleri gibi aşırı tepkide gösterebilirler” (Derer, 2018: 14). “Göz kontağı ve beden dilini kullanmada sınırlılıklar, jestleri kullanma ve anlamada güçlükler ile sözel olmayan iletişim davranışları ve yüz ifadelerinin tümünde sınırlılıklar gibi davranış” biçimleri de özel gereksinimli bireylerle bağdaştırılmaktadır (Ökcün-Akçamuş, 2016:164). Proje öncesinde okuduğumuz özel gereksinimli bireylerin sosyal etkileşim sorunlarıyla ilgili yürütülen bu çalışmalar, onlarla nasıl iletişim kuracağımız konusundaki korku ve kaygılarımızı arttırmıştı. Kooperatife gitmeden önce göz teması gibi basit görünen bir etkileşimin özel gereksinimli bireyleri sinirlendirebileceğini ve saldırgan davranışlar sergileyebileceklerini düşünüyorduk.

Ancak deneyimlerimiz bize bu ön yargılarımızın geçersiz olduğunu gösterdi. Proje kapsamında ilk ziyaretimizi özel gereksinimli bireylerin annelerinin hazırladıkları ve down sendromlu çocuklarının yemek servisi yaptıkları Atöyle21 isimli kooperatif mutfağına yapmıştık. Yemek sonrası toplu fotoğraf çekimi sırasında “bize sarılmak ister misiniz?” teklifimize Burcu ve Dila olumlu yanıt vermişlerdi. Yemek servisi sonrasında bize teker teker içtenlikle sarılmışlar ve fotoğraf çektirmişlerdi. Bu deneyim, özel gereksinimli bireylerin sosyal etkileşiminin zayıf olduğuna dair ön yargımızı değiştirmişti.

Proje kapsamında yaptığımız sanat ve oyun aktiviteleri öncesinde ortamın kontrolü zor ve sosyal etkileşimi zayıf bireylerle dolu olacağına ve kaos yaşayacağımıza dair ön yargılarımız vardı. Özel gereksinimli bireylerin oyun oynama ve oyun kurma becerilerinin zayıf ve sınırlı olduğu literatürde karşımıza çıkan başka bir tespitti. Çalışmalarda sınırlı iletişim becerilerine sahip özel gereksinimli bireylerin “genellikle başkalarıyla oynamadıkları” ve “oyuncakları amacına uygun kullanma, işlevsel oyun eylemlerinde bulunma davranışlarında da diğer gruplardan daha düşük performans gösterdikleri” ifade edilmiştir (Çopuroğlu ve Mengi, 2019: 612; Derer, 2018:14).

Proje kapsamında gerçekleştirdiğimiz üçüncü saha ziyaretimizde özel gereksinimli bireylere oyun hamuru, lego, puzzle, dikkat geliştirici kitap ve boya kalemleri içeren hediye paketlerimizdeki malzemelerle oyun etkinlikleri düzenlemiştik. Oyun etkinliklerine katılımda özel gereksinimli bireylerin güçlük çekeceklerini düşünüyorduk. Oysa oyun etkinliklerine katılırken coşkulu ve heyecanlılardı. İlgi gösteriyorlar, kendi seçimleri doğrultusunda etkinlikleri yönlendiriyorlardı. Sanem ve Erdi oyun hamuruyla oynarken kendi renklerini seçiyorlar, şekillerini oluşturuyorlardı. Puzzle yaparken kendileri oynamak istedikleri puzzleları seçiyor ve herhangi bir güçlük göstermeden puzzle parçalarını birleştirebiliyorlardı. Oyun hamuru etkinliği sırasında yönlendirmeleri kabul ediyorlardı. Örneğin, oyun hamurundan bir hayvan figürü

yaparken, parçaların nasıl yapılacağı konusunda bizi taklit ederek aynı parçaları tek başlarına yapabiliyorlar ve parçaları birleştirerek figürü tamamlayabiliyorlardı. Bu örnekler özel gereksinimli bireylerin sosyal iletişimlerinin, algılarının ve becerilerinin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Oyun etkinliklerine aktif katılımları, özne olarak yaptıkları seçimler ve katkılar oyun davranışlarının gelişmişliğini göstermektedir.

Motor becerilerinin zayıf olacağına ve ince motor becerisi gerektiren boyama gibi aktivitelerde zorlanacaklarına dair ön yargılarımızda araştırma sürecinde dönüştü. Genel kanı özel gereksinimli bireylerin motor kas becerilerinin akranlarına kıyasla yeterince gelişmediği yönündedir. Literatürde otizmlili çocukların “yer değiştirme, denge, top kontrolü, nesne kavrama gibi motor becerilerde zorluklar yaşadıkları, motor performansı etkileyen motor planlama ve motor kontrolünde yetersiz” oldukları ifade edilmektedir (Su ve Taşkiran, 2022: 317). Sanem’le parçalı kübist şekillerin bulunduğu vazoda geometrik figürlerden oluşan birleştirilmiş çiçek resmini yaparken kendi inisiyatifiyle nazar boncuğu ve kelebek gibi çizimi karmaşık figürleri seçmesi, bu figürleri detaylıca tuvale aktarabilmesi motor becerilerinin gelişmediğine dair ön yargımızı kıran bir örnekti. Boyama yaparken fırça tutuşu dikkatli ve özenliydi. Kendi seçtiği renkleri karıştırıyor ve ortaya çıkan yeni rengi hangi alana uygulamak istediğine kendisi karar veriyordu. Sınırları taşırmasından dikkatlice boyama yapıyor ve ortaya çıkan figür ise başarıyla çizilmiş anlaşılır bir sembole dönüşüyordu.

Kooperatifte bulunan öğrencilerin akranlarıyla ve bizlerle sosyalleşmeleri, sürekli eğitim almaları ve öğrenme istekleri deneyime açıklığın önemini gösteriyor. Literatürdeki çalışmalar ise özel gereksinimli bireylerin soyut düşünme ve yaratıcılık becerilerinin yeterince gelişmediğini vurgulamaktadır. “OSB’li çocukların, en fazla sembolik oyunlarda zorlanacağı nesneleri hayal gücüne dayalı bir biçimde kullanamayabilecekleri fiziki bileşenleriyle daha fazla vakit geçirebilecekleri ya da hayali senaryolar yaratamayabileceklerinden ve soyut düşünme konusunda yaşadıkları güçlüklerden” bahsedilmektedir (Canlı, 2024: 1741). Oysa deneyimimiz bizlere soyut düşünce dünyalarının kısıtlı olmadığını, kendilerine özgü yaratıcı soyut düşünme yetenekleri olduğunu gösterdi. Örneğin, Sercan ile Picasso’nun kübist tablolarına benzer parça ve sınırları birleştirilmiş çiçek resmini sınırları taşırmasından boyarken öğrendim ki, kafasında bir takvim varmış ve gün ve yılı söylediğinizde tarihi eksiksiz söyleyebiliyormuş. O ise bizim zihnimizde böyle bir takvim olmamasına çok şaşırılmıştı. Farklı düşünce biçimimize dair bu çarpıcı örnek özel gereksinimli bireylerle olan akran etkileşiminin bizlerin zihnindeki ön yargıları kırma konusundaki önemini gösteriyor.

Projemiz sırasındaki etkileşimlerimizde sosyal becerileri kısıtlı olduğu düşünülen özel gereksinimli bireylerin düşüncelerini onaylatmak veya sorgulamak amacıyla sohbet ettiklerini de deneyimledik. Örneğin, Sercan'ın resim etkinliğimiz sırasında boyama yaparken sorduğu bir sivrisineğin ısırtığının nasıl olduğu ve bunun bizde oluşturduğu hissi merak etmesi gibi sorular kendi hislerini onaylatma ve anlama ihtiyacı olabilir miydi? Kadın kooperatifindeki etkileşimlerimiz sırasında yaşadığımız bu deneyimlerimizde sosyal olarak yetersiz ve iletişime kapalı olduğu düşünülen özel gereksinimli bireylerin kendi duygu ve düşüncelerini doğrulamaya çalıştıklarını, bizleri yönlendirdiklerini ve düşünme biçimimizi sorguladıklarını fark ettik.

Bu bölümde, kooperatifteki mikro etkileşimlerimize referansla özel gereksinimli bireylere yönelik öngörülerimizi nasıl sorguladığımızı ve değiştirdiğimizi özdüşünümsel bir yöntemle aktarmaya çalıştık. Proje öncesinde özel gereksinimli bireylerin temas kurulması güç ve saldırgan olduklarına, motor becerisi kapasitelerinin yetersiz olduğuna, sosyal olarak uyumsuz ve çekingen olacaklarına ve iletişim kurmayacaklarına dair ön yargılarımız vardı. Deneyimimiz özel gereksinimli bireylerin davranışlarını yetersizlik ve eksiklik yerine, beceri ve yetkinlik kavramlarıyla açıklamamız gerektiğini bizlere öğretti. Tüm bu deneyimler, sosyal kooperatifçilik modeline göre faaliyet gösteren bir kadın kooperatifinin, özel gereksinimli bireylerin toplumsal dışlanmasını önleme ve onlara yönelik ön yargıları dönüştürme konusunda önemli bir işlevi yerine getirdiğini göstermektedir.

Renklerin Ötesinde: Sınırları Yıkan Fırça Darbeleri

Bir resme bakarken gerçekten neyi görürüz? Çizgileri ve renkleri mi, yoksa onların arkasında saklı olan duyguları ve hikâyeleri mi? Peki ya resmetmenin kurallarını unutsak—sınırları, kalıpları bir kenara bırakıp sadece hissettiklerimizle çizsek, o zaman neyi keşfederiz? Daha önce resim yapmanın bu kadar derin bir anlam taşıyabileceğini hiç düşünmemiştik. Bizim için sanat, belirli kurallar ve tekniklerle şekillenen bir ifade biçimiydi. Sanat, tarih boyunca estetik normlar ve tekniklerle şekillenen bir ifade biçimi olarak görülmüştür (Arnheim, 2004). Ancak bu yaklaşım, özel gereksinimli bireylerin yaratıcı süreçlerine ket vurabilecek sınırlamalar barındırmaktadır. Resim etkinliğimizi gerçekleştireceğimiz gün kooperatife elimizde aynısını çizeceğimizi düşündüğümüz resim örnekleriyle gitmiştik. Oysa tuvalle buluşan her renk, beklediğimizden çok farklı bir hikâye anlatmaya başladı. Biz belirli bir kalıba sadık kalmalarını beklerken, özel gereksinimli bireyler kendi dünyalarını, renklerini ve hikâyelerini çiziyorlardı. Onlar için resim yapmanın bir doğrusu ya da yanlışı yoktu. Fırçalar bir kenara bırakılıp parmaklar kullanılabilirdi. Gökyüzü mavi olmak zorunda değildi, saçlara yıldızlar takılabilir, bir kedinin kanatları olabilir, bir çiçek ağlayabilirdi. O an fark ettik ki, biz onları yönlendirmeye değil, onların

dünyasını anlamaya gelmiştik. Kuralların olmadığı bir yerde, özgürlüğün ne anlama geldiğini resimlerin içinde görmemizi sağladılar. Asıl önemli olan çizginin dışına taşmak değil, çizgiyi en baştan koymamaktı.

Gözlemlerimiz, bizi özel gereksinimli bireylerin sanatı nasıl yorumladıklarını düşünmeye ve araştırmaya yöneltti. Araştırmalarımız sonucu özellikle kubizm ve ekspresyonizm gibi akımlara olan ilgilerinin tesadüf olmadığını fark ettik. Çünkü bu sanat akımları, benzersiz ve özgürlükçü bakış açılarının temsiliydi. Kubizm ve ekspresyonizm, geleneksel sanat anlayışlarını yıkarak özgün ifade biçimlerine alan açmaktadır. Kubizm, nesneleri tek bir açıdan değil, farklı perspektiflerden ele alıp parçalayarak yeniden düzenler. Ekspresyonizm ise duygu ve düşünceleri güçlü fırça darbeleri ve çarpıcı renklerle dışa vurur. Her iki akım da sanatçılara kuralların ötesinde bir anlatım sunar. Bu akımlar, özellikle otizm spektrumundaki bireyler için güçlü bir çekim unsuru olabilir; çünkü bu bireylerin görsel hafızaları gelişmiştir ve duygularını doğrudan, semboller ya da güçlü görseller yoluyla ifade etmeye daha yatkındırlar (Winner, 1996).

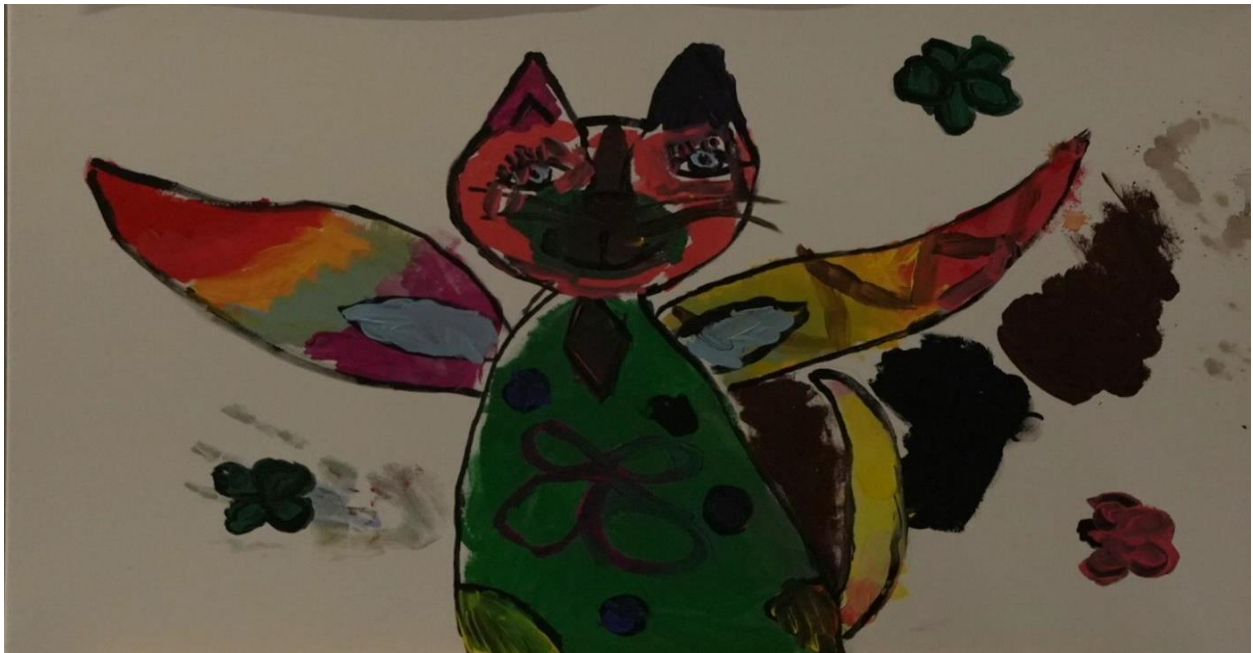
Kandinsky Sanatta Ruhsallık Üzerine adlı eserinde, renklerin ve formların belirli bir düzen içinde kısıtlanmadan kullanıldığında özgür bir anlatıma dönüşebileceğini vurgular. Ona göre, renkler ve formlar yalnızca estetik unsurlar değil, sanatçının iç dünyasını ifade eden araçlardır. Bu araçlar özgürce kullanıldığında daha kişisel ve derinlikli bir anlatım ortaya çıkar.

“Sanatçının görevi, renkleri ve formları kullanarak ruhun en derin ifadelerini ortaya çıkarmaktır; bunlar kısıtlanmadıkça, sanatta gerçek bir özgürlük doğar” (Kandinsky, 1912: 38). Taşkesen, Genç ve Danış’da (2023: 2040) çalışmalarında, özel gereksinimli bireylerin sanattaki yerini tartışırken, bu bireylerin görsel algılarının güçlü olduğunu ve sanat yoluyla dünyayı ifade etmede başarılı olduklarını belirtirler. Dolayısıyla özel gereksinimli bireylerin sanat yoluyla kendilerini ifade etme biçimleri, soyut ve duygusal anlatımlara daha yatkındır. Bu da sanatlarını içlerinden geldiği gibi, sınırsız bir şekilde ortaya koymalarına olanak tanır.

Makalemizin bu alt başlığının özgün katkısı ise otoetnografik bir yöntemle Tomurcuk Kooperatifi’nde gerçekleştirdiğimiz sanat etkinliğinde özel gereksinimli bireylerle kurduğumuz diyalojik ilişkilenemenin dönüştürücü etkilerini irdelemesidir. Etkinlik sırasında tuvalerde kullandığımız geometrik kalıplara sığmayan çizgiler ve özgürce eklenen renkler sanatçılarımızın dünyayı nasıl sınırsızca algıladığını gösterdi; Pofuduk, Özge ve Sıla’nın Kalbi, Şanslı Baykuş tabloları gibi. Ayrıca bu tabloları yaparken yaşadığımız mikro etkileşimler sonucu özel gereksinimli bireylerle ilgili ön yargılarımız değişime uğradı.

Öncelikle Burcu’yla birlikte çizdiğimiz alışılmışın dışında bir kedi Pofuduk’un yaratım sürecini anlatacağım (Sinem). Resme başlamadan önce elimde, çeşitli şekillerden oluşan örnek

resimler vardı. Bunları Burcu'ya gösterdiğimde, kedileri çok sevdiğini söyleyerek kedi figürünü seçti. Bu seçimle farkında olmadan sanatın ve bireysel tercihlerin özgürlüğüne dair bir yolculuğa çıkmıştık. Başlangıçta, elimizdeki resme bağlı kalarak, geometrik bir kedi çiziyorduk. Ancak bir süre sonra, bu kalıplar bizi sınırlandırmaya başladı. Özgürlüğün sanatta ne kadar önemli olduğunu sorgulamaya başladık. Burcu'ya dönüp, "Resmimize bir heyecan mı katsak?" diye sorduğumda, onun gözlerindeki ışığı gördüm. O an, kontrolü devralmak istedi; kalemi elimden aldı ve kedinin iki yanına devasa kanatlar çizdi. Bu, yalnızca resimde değil, düşünce biçimimizde de büyük bir değişimin öncüsüydü. Artık elimizdeki modelin dışına çıkmış, tamamen kendi özgün dünyamızı yaratmaya başlamıştık.

Şekil 1.
Pofuduk

Renkleri içimizden geldiği gibi seçtik, gökkuşakları ve çiçeklerle hayallerimizin çeşitliliğini yansıttık. Bazen yanlışlıkla boya damlattık, bazen de su döktük, ama hiçbirinde pişman olmadık. Tam tersine, bu hataların sürecin bir parçası olduğunu kabul ettik. Sanatın yalnızca mükemmel olmaktan ibaret olmadığını, hata yapmanın ve bundan keyif almanın da sanatın bir parçası olduğunu öğrendim. Resmin arka planını maviye boyamak yerine boş bırakmanın daha anlamlı olacağını düşündük. Gökyüzünü maviyle sınırlamak istemedik; çünkü önümüzde, hayallerimizi daha da genişletebileceğimiz bir alan vardı. Arka fona kutlama çiçekleri ekledik. Tablomuzun ismine birlikte karar verdik: "Pofuduk." Özgürce çizdiğimiz, kuralları yıktığımız bir tablonun içerisinde, yalnızca kedimize bir isim verdik. Bu deneyim bana sanatta, düşüncede ve hayatta sınırları aşmanın ne kadar önemli olduğunu öğretti. Hayal kurmak, hata yapmak ve yeniden inşa etmek konusunda özgür olmam gerektiğini fark ettim.

Özge'nin fırçasız, kuralsız, sınırsız kalbi de özel gereksinimli bireylerin sanatsal yetkinliklerine ilişkin ön yargılarının ve sanatla ilgili toplumsallaşma sürecinde öğrendiklerimin Tomurcuk Kooperatifi deneyimimizde nasıl dönüştüğüne dair başka bir örnek teşkil etmektedir (Sıla). Küçüklüğümde bana öğretilen kurallar çerçevesinde boyama yaparken taşımamam gerekiyordu ve çizgilerin içinde kalmak önemliydi. Her şeyin belli bir düzeni, sınırları vardı ve bu sınırların dışına çıkmamak en doğru olandı. Renkler belirli alanlara ait olmalı, gökyüzü her zaman mavi kalmalı, ağaçlar sadece yeşil olmalıydı. Resim etkinliğimizin olduğu gün herkes fırçalarını alıp özenle çalışmaya başladı. Kurallar belliydi: Düzgün hatlar çizmeli, renkleri birbirine karıştırmadan kullanmalıydık. Ama Özge'yle farklı bir yol seçtik. Fırçaları bir kenara bırakıp parmaklarımızı boyalara daldırdık. Başta garip hissettim. Ellerini kirletme, dikkatli boya denilerek büyütülen çocukların anlayamayacağı bir deneyimdi bu. Ama Özge'nin içtenliği ve tereddütsüz hareket edişiyile anladım ki, en anlamlı izler, kuralların değil, hislerin peşinden gidildiğinde bırakılıyordu.

Sanat, belirli kalıplara girmek zorunda mıydı? Bu sadece sanat için mi geçerliydi, yoksa hayat resmimiz için de böyle düşünebilir miydik? Bize çocukluktan itibaren nasıl davranmamız gerektiği öğretildi. Çizgilerin dışına taşmadan yaşamamız söylendiğinde, asıl kaybettiğimiz şey neydi? Belki de en büyük yanılgımız, bize öğretilenin ötesinde bir dünyayı hiç merak etmememizdi. Özge'nin parmaklarıyla bıraktığı her iz, bana yeni bir şey öğretti. Kuralların dışında bir dünya mümkündü. Yaşam gerçekten düzenin içinde değil, kendine özgü bir yol çizenlerin cesaretinde güzeldi. O gün, gerçek ahengin ancak insanları, renkleri ve düşünceleri serbest bıraktığımızda mümkün olabileceğini fark ettim.

Şekil 2.
Kalp

Tablomuzun adını ‘‘Kalp’’ koyduk çünkü Özge ile tanıştığımız gün, defterine isimlerimizi yazıp arasına bir kalp çizmiştim. Bu özel anıyı tuvalimize de taşımak istedik. Özge’nin gözlerinde kocaman bir mutluluk vardı. O an anladım ki bu resim sadece bir sanat eseri değil, bizim dostluğumuzun ve önyargısızlığın kalıcı bir sembolüydü. Tuvaldeki her iz, birlikte keşfettiğimiz sınırsız bir dünyanın yansımasıydı. Kimse bize nasıl olması gerektiğini söylememişti, çünkü bu sefer sadece hissettiklerimizle hareket etmiştik. Resmi tamamladığımızda, ellerimizi birlikte temizledik. Su parmaklarımızdaki boyayı götürmüştü ama hissettiklerimiz kalıcıydı. Önemli olan çizgilerin içinde kalmak değil, hayat tablosuna herkesin rengini özgürce bırakabilmesiydi.

Bazı anlar vardır, ne kadar zaman geçerse geçsin ilk günkü gibi canlı kalır. Bazı dostluklar vardır, yalnızca paylaşılan anılarda değil, geride bırakılan izlerde yaşamaya devam eder. Bazı tablolar vardır ki yalnızca renklerden değil, hislerden, kahkahalardan ve hatıralardan oluşur. Sıla’yla İlke’nin birlikte çizdikleri ‘‘Şanslı Baykuş’’ isimli tablo işte böyle bir tablodur. Bu tablonun bizlerin yaşamında yarattığı dönüştürücü etkiyi yorumlamak istiyoruz (Sinem ve Sıla).

O gün fırçalarımızı elimize aldığımızda, yalnızca bir resim yapacağımızı sanıyorduk. İlke’nin elindeki fırçayı heyecanla kavrayışını, gözlerindeki o ışığı izlerken anladık ki, bu tuvalde sadece renkler değil, anılar da birikecekti. Her fırça darbesinde kahkahalar havaya karışıyor, her renkte coşkumuz biraz daha büyüyordu. Boyalar yalnızca tuvale değil, elimize, masaya hatta üzerimize bulaşıyor, ama İlke buna aldırış etmiyor, her lekeyi bir gülüşle karşılıyordu. Onun dünyasında her şeyin kendine ait bir güzelliği vardı. Renkleri kurallar olmadan karıştırırken, İlke’nin hiçbir şey için ‘‘yanlış’’ demediğini fark ettik. Renkler bazen üst üste geldi, bazen hiç beklenmedik şekiller oluştu ama o her defasında bunu bir hata olarak değil, bir sürpriz olarak gördü. Belki de hayatta her şeye böyle bakabilseydik, kaygılarımızdan sıyrılıp anın içinde kalabilseydik, çok daha mutlu olabilirdik. İlke, bize bunu öğretiyordu; mükemmel olmak değil, hissetmek önemliydi.

Tuvalimize bir kalp ve yıldız ekledik. Kalp, içimizdeki sevgiyi ve paylaştığımız anların samimiyetini, aramızda kurulan bağı simgeliyordu; çünkü bu tablo sadece renklerden değil, dostluktan da beslenmişti. Yıldız ise İlke’nin neşesini, hepimize yaydığı ışığı ve hiç sönmeyen varlığını temsil ediyordu. Tablomuzu tamamladığımızda, ona bir isim vermek istedik ve İlke tereddütsüz ‘‘Baykuş!’’ dedi. Baykuşları çok sevdiğini biliyorduk. Ona göre baykuşlar sessiz ama bilgeydi, özgürdü ama her şeyi izleyendi. Tablonun içinde bir baykuş yoktu ama İlke’nin sevgisi o kadar içtendi ki, isim olarak baykuş koymak bizim için de anlamlı geldi. Sonra düşündük, bu resmi birlikte yapmıştık ve bu anı paylaştığımız için kendimizi gerçekten şanslı hissediyorduk. İşte bu yüzden, adını ‘‘Şanslı Baykuş’’ koyduk.

Şekil 3.
Şanslı Baykuş

Zaman geçti, tablo hep yerinde durdu. Renkleri ilk günkü kadar canlıydı, ama hissettirdikleri değişmişti. O zamanlar sadece içimizden geldiği için eklediğimiz bu yıldız, şimdi çok daha derin bir anlam taşıyor. İlke artık aramızda değil ama tabloya her baktığımızda onun kahkahalarını, renkleri özgürce kullanışını, birlikte paylaştığımız o güzel anları hatırlıyoruz. Şanslı Baykuş, her baktığımızda İlke'yi anmamız için orada duruyor ve tıpkı o yıldız gibi, bize onun ışığını hatırlatıyor.

Şimdi tekrar bu üç değerli tuvale ve o günkü duygularımızın, anılarımızın koruyucusu olan günlüklerimize baktığımızda, her bir tuvalin kendine özgü bir stile ve hikâyeye sahip olduğunu görüyoruz. O gün değerli ve eğlenceli anılar biriktirmeye ve özel gereksinimli bireylerimizin ellerinden tutmaya gittiğimiz yoldan, aslında ellerinden tutulmaya ihtiyacı olanların biz olduğumuz farkındalığıyla geri döndük. Peki başta sanki onların ellerinden tutulmaya, yardıma ihtiyaçları varmış gibi hareket etmiş, öyle düşünmüştük ki? Ön yargılarımız yüzünden. Gerçekleştirmiş olduğumuz sosyal sorumluluk projemize, sanat etkinliğini eklemek, belki bu konuda verilmiş en doğru karardı. Çünkü ne yazık ki, toplumca farklı olarak nitelendirdiğimiz, ötekileştirdiğimiz bireylerin toplumla bütünleşmesini sağlama konusunda hala fazlasıyla yetersiziz. Oysa sanat, bireylerin birbirlerini yargılamadan daha iyi anlamasına yardımcı olan en güçlü araçlardan biri. Bu sebeple kooperatif alanında otizmli ve down sendromlu bireylerle gerçekleştirdiğimiz resim etkinliği, öncesinde yetersiz olan ufukumuzu genişletti. Onların hayal gücü, yaratıcılığı ve samimiyeti bize, aslında farklı diye adlandırılan şeyin yalnızca bakış açımız olduğunu gösterdi.

Belki de artık sanatı, özel gereksinimli bireylerin penceresinden dünyaya bakmak ve daha fazla dahil etmek, daha fazla dahil olmak için daha çok kullanmalıyız. Çünkü sanat, yalnızca bir

ifade biçimi değil, aynı zamanda bireyin öz benliğiyle bağ kurduğu ve toplumsal dışlanmaya karşı bir direnç geliştirdiği güçlü bir araçtır (Vick, 2003). Tomurcuk Kooperatifi gençleri gibi özel gereksinimli bireylerin bu alanda yeteneklerini ilerletebilmeleri için daha çok imkân tanınmalıdır. Çünkü sanat, yalnızca onların kendilerini ifade etmelerini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda toplumun onları daha iyi anlamasını sağlar (Chilton ve Leavy, 2014) Sanatın, özel gereksinimli bireyler için yalnızca bir ifade aracı değil, aynı zamanda toplumun onları daha iyi anlamasını sağlayan bir köprü olduğunu unutmamalıyız. Sosyal kooperatifçilik modeline göre işleyen Tomurcuk Kooperatifi bu köprünün inşası için önemli bir alan açmaktadır.

Ataerkil Tahakküm Gölgesinde Zamana Meydan Okuyan Hayatlar: Özel Gereksinimli Bireyler ve Annelik

Tomurcuk Kooperatifi ziyaretlerimiz sırasında annelerle etkileşimlerim aile içi bağımlılık süreçleri, bakım emeği ve annelik üzerine düşünme biçimimi sorgulamama yol açtı (Gül). Ruben Hill'in bir "aile döngü süreci" kavramını açıklamak düşünce tarzımdaki dönüşümü açıklamak için faydalı olacaktır. Bu süreç iki kişinin evlenmesiyle başlayan ilk çocuğun doğumu, okul dönemi, ergenlik çağı, ikinci çocuğun doğumu, çocukların yetişkin olup evden ayrılması ve ebeveynlerin emekliliğinden sonraki yaşlılık dönemlerini kapsamaktadır (Akt. Kalkandeler-Özdin, 2022:132). Aile içi bağımlılık süreci, anne-baba ve çocuk arasında zamanla değişen dinamik bir süreçtir. Birey, çocukluk döneminde maddi ve manevi açıdan ailesine bağımlıyken, ilerleyen dönemlerde bu bağımlılık azalmakta ve hatta yön değiştirmektedir. Çocuğun ebeveyne olan bağımlılığı, ilerleyen yaşam döngüsünde ebeveynin çocuğa olan bağımlılığına dönüşmektedir.

Ancak kooperatif ziyaretimizde Yasemin Hanım'ın "Down sendromlu bireyler 0-6 yaş aralığında kalıyorlar. Bizler hayatları bu yaş aralığında süren bireylerin annesiyiz" sözleri, özel gereksinimli bireylerin aile içi dinamiklerinde bu sürecin böyle gelişmediğini fark etmemi sağladı. Sürekli annelik rolü olarak yorumlayabileceğim bu sözleri saha araştırması sürecinde tuttuğum günlüğüme not almıştım. Toplumdaki egemen aile içi yaşam döngüsü beklentisinin aksine, onların doğumla başlayan annelik rolü çocuğun ilerleyen yaşına rağmen bir değişiklik göstermemektedir. Bu durum aklımda onların annelik rolünün zamansız olduğu çağrışımını yaptı. Zamansız annelik, tüm zamanı annelik olan anneleri tanımlamaktadır. Kooperatifin ortağı annelerinden olan Zeynep Hanım geçmişte yaşadığı ve nabzını zor kontrol ettiği günlerde bir doktor tanıdığının sözlerini hatırlayarak kendilerini şu ifadelerle tanımlamıştı: "Bizler 100 metre koşucu değil, maraton koşucusuyuz." Zamansız anneler ifadesinin bendeki karşılığı da bu uzun soluklu maratondur. Bu maratonda annelerin durma, yorulma lüksleri yoktur.

Bu tanımlama, aile döngü sürecinde kendi annemle olan ilişkilene biçimimi de sorgulamama yol açtı. Örneğin, Meltem yaptığımız resmi ya da herhangi bir etkinliği ilk olarak annesine göstermek isteyince anneme en son ne zaman tüm yaptıklarımı göstermek istediğimi hatırlamadığımı fark ettim. Ancak Yasemin Hanım'ın bahsettiği yaş aralığında kalan Meltem, Dila, Nazlı ve diğerleri hep bir anneye ihtiyaç duyuyor ve ilk olarak onlara koşuyorlardı. Diğer bir deyişle özel gereksinimli bir çocuk, farklı derecelerde olsa da her zaman ebeveynlerine, özellikle annelerine bağımlı durumdaydı.

Bu bireylerin bakımının neden anneler tarafından yüklenildiği sorusunun cevabı kapitalist üretim ve yeniden üretim ilişkilerinde gizlenmektedir. Kapitalist toplumları yalnızca ekonomi üzerinden değerlendirmek, bu yapının toplumsal yeniden üretim süreçleriyle ilişkisini görünmez kılmaktadır. Çocuk, yaşlı ve engellilere bakım verilmesini, hane işlerinin yürütülmesini ve toplumsal bağın sürdürülmesini temsil eden bakım emeği toplumsal yeniden üretimle ilişkilidir. Tarihsel olarak bu eylemler, kadınların sorumluluğuna verilmiştir. Bu sistem kadının ev içi emeğini ekonomik üretimin dışında konumlandırarak, ücretsiz ve doğal bir sorumluluk haline getirmiştir. Dolayısıyla kadınların toplumsal ve ekonomik hayattaki konumu yapısal olarak belirlenmiştir. Kapitalist toplum, üretimi erkeklerle, yeniden üretimi ise kadınlarla özdeşleştirir (Fraser, 2016:99-103). Bu ayırım hem eril tahakkümün meşrulaştırılmasına hem de kadın emeğinin maddi karşılık bulmadan dolaşımda kalmasına yol açmaktadır. Bakım emeği, sevgi, şefkat ve fedakârlık gibi kadına atanan duygularla özdeşleştirilmektedir. Kadınla özdeşleştirilen bu duygular ve yeniden üretim emeğinin kadınlarla bağdaştırılması, zamansız annelerin bakım yükünü üstlenmelerine neden olmaktadır.

Annelikle ilgili ataerkil yaklaşımın psikolojik izdüşümlerini öz düşünömsel bir yaklaşımla değerlendirmek, Tomurcuk Kooperatifi'ndeki annelerin deneyimlerinin karmaşıklığını anlamamızı sağlayacaktır. Söz konusu annelik üzerine yazmak olunca anneliğin zihnimdeki temsiline bakmak, başlı başına annelik konusundaki ön yargılarımla ilgili farkındalığının artmasını sağladı (Ayşen). Kooperatif ziyaretleri sonrasında annelik üzerine düşündükçe kendime şu soruları sordum: “Anneliği sevmemek mümkün mü? Anne olmadan ve kendi annemi severken, anneliği sevmeme lüksüm yok mu?” Bu soruya verilecek genel geçer bir cevap yoktu ve cevapların ardındaki patriyarkal varsayımları sorgulamak gerekiyordu. Aksu Bora, “ister anne olarak ister bir anneye sahip olarak, annelik kimliğinin bireyin en derin deneyimlerinin odağında yer aldığını ve toplumsal olanla bireysel olan arasındaki en önemli kesişme noktalarından biri olduğunu” belirtir (Akt. Gürçayır Teke, 2014:35). Bu kesişim annelik kimliğinin benimsenmesini etkiler. Teke (2014:45) çalışmasında çocuğunu seven ama “meslek olarak anneliği” sevmeyen bir annenin anlatısına yer verir. Anlatıda yoğun bakım emeğinin yorgunluk ve yalnızlık içeren zorlu

sürecinde anneliğinin “öyle kutsal, şahane bir şey” olarak görülmediği vurgulanır. Çocuğunu severken anneliği neden sevmediğini dile getirmek ataerkil ideolojiye karşı çıkan bir ses olarak toplumsal cinsiyet rollerini ve ideolojik baskıları sorgulamaya ve dönüştürmeye alan açabilir.

“Gönüllü çocuksuz mu olacağız yoksa çocuk sahibi olmak istiyor muyuz? İstedığımızda geç mi (!) olur?” soruları benim de gündemimde. Korku ve suçluluk, daha olmayan çocukla birlikte kendine yer buldu. Tıp, nam-ı diğer biyoiktidar aracı, almış eline megafon bağırıyor “35’e 5 var acele et!” diye ve gelecek tahayyülünün gölgesinden devam ediyor: “Geç karar verdin. Riskleri, özel gereksinimli olma ihtimalini bile bile.” Hayatta her şey ihtimal dahilindeyse, olasılıkların eşiğinde filizlenirken kaygım; baktım Tomurcuk annelerine ve korkumu ve kaygımı onların gölgesinde sağaltmak istedim.

Tomurcuk annelerinin deneyimlerine baktığımızda “Neden ben?” gibi anlam arayışını içeren kişisel sorgulamaların sonunda annelik, özel gereksinimli çocuk bağlamında yeniden inşa edilmektedir. Bu inşanın altında yatan ataerkil toplumsal dinamiklerin ve yapısal baskıların, anlam arayışını ve psikolojik süreçleri nasıl şekillendirdiği göz ardı edilmemelidir. Kadınların, çocuklarını ve anneliklerini manevi ve özcü açıklamalar üzerinden kabullenmeleri “kutsal annelik” ideolojisinin izdüşümüdür (Timurturkan, 2019:75). Kabullenilmiş kutsal annelik, idealize edilen yoğun anneliğin benimsenmesine, toplumsal cinsiyet rollerini ve buna bağlı eşitsizliklerin yeniden üretilmesine neden olur. Kadınlar bakım sürecini üstlenmeye başladıkları andan itibaren çocuklarını hayatta tutmaya, yetenek ve kapasitelerini geliştirmeye hem sosyalleştirmeye hem de çevreden korumaya çalışmaktadırlar. Bu anlamda özel gereksinimli bireylerin anneleri zamansız anneler olarak çocuklarının bakımını üstlenmektedirler.

Kooperatifi birincil bakım verenler olarak annelerin kurması, idealize edilen anneliği özel gereksinimli bireylere yönelik uzmanlaştırılmış programlarla kırmak istediklerini de gösterir. Görünmeyen ve değersizleştirilen bakım emeğine profesyonel bir biçimde ortak olmak; toplumsal cinsiyet rollerinde ve ataerkil aile düzeninde gedik açarak, annelerin ve çocuklarının yaşadıkları ayrımcılığı ve eşitsizlikleri dönüştürmektedir. Kooperatif, özel gereksinimli birey annelerinin kolektif güç kazanmalarına ve kadınların annelikle ilgili patriyarkal beklentilerden farklı kimlikler inşa etmelerine imkân tanır.

Literatürdeki çalışmalarda, özel gereksinimli bireylerin annelerinin babalarına kıyasla daha fazla psikolojik dayanıklılık geliştirdiklerini ve dönüşüm ve travma sonrası büyüme yaşadıkları ifade edilmektedir (Gökgöz, 2020; Şirin ve Ateş, 2024). Kooperatif, kadınların taşıdıkları “benden sonra sen” kaygısında özdeşlik ve duygudaşlık kurdukları ortak bir zemin oluşturmaktadır. Zemin, alarm halinde annelerin ve çocuklarının birbirini destekledikleri, güçlendikleri ve sosyalleştikleri

alandır (Gökgöz, 2020:44). Alarm halinde annelik, çocuklarını hayatta tutmak ve çevresel tehlikelerden korumak için gelişen kontrol mekanizmasıdır. Bu kontrol, annenin bakım emeğinin temel unsurlarındandır ve endişeyle karşılıklı beslenir. Gökgöz'ün çalışmasında bahsettiği bu annelik halini ilk ziyaretimizden itibaren gözlemledim. Kooperatif, derin kaygı ve korkuyu yaşayan annelerin yalnız olmadıklarını hissettikleri, bir diğerinin gözünde kendi gelecek endişelerinin izlerini gördükleri bir alandı. Öte yandan kooperatif annelerin çocuklarını emanet ettikleri bir yer olarak kendinden başkasına güvenin tesis edildiği bir yerdi. Bu anlamda özel gereksinimli bireylerin annelerinin psikolojik dayanıklılıklarının babalara kıyasla daha yüksek olduğunu gözlemledim.

Tomurcuk annelerinin yaşamlarını, mücadelelerini ve geliştirdikleri stratejileri değerlendirdiğimde, Rich'in "kurum olarak annelik" ve "deneyim olarak annelik" ayrımı aklıma geldi. İlki, diğer tüm duyguları bastıran mutlak ve evrensel annelik sevgisinden bahsederek, anneliği toplumsal beklentilere göre şekillendirir ve dayatır. Diğer annelikse kadının deneyimlerine dayalı annelik kimliği edinmesini ve bu sürecin tüm kadınlarda aynı şekilde yaşanmadığını vurgular (Timurturk, 2019:72). Bu vurgu, farklı koşullarda farklı deneyimlenen ve anlamlandırılan çeşitli anneliklerden bahsetmeyi, bakım emeği deneyimlerini sorgulamayı mümkün kılar. Kendimi tehdit altında hissettiren, şahit olduğum ve sevmediğim, ataerkil ideolojinin biçimlendirdiği ve deneyimi tahakküm altına aldığı kurum olarak annelik, çocuk olsun olmasın, deneyim olarak anneliği özgürce yaşamayı engelleyen ve dört bir koldan bizi güçsüzleştirmeye çalışan baskıcı söylem ve yapıyı ortadan kaldırma mücadelemiz ataerkil ideolojinin şekillendirdiği kurum olarak anneliğe karşı. Tomurcuk Kooperatifi deneyim olarak anneliği ön plana çıkararak ataerkil söylemi yıkmada konusunda alternatif bir alan oluşturma olasılığını göstermektedir. Zamansız anneler bireysel deneyimleriyle sadece ataerkil yapıyı yeniden üretmemekte, aynı zamanda bu yapıyı dönüştürmektedirler. Kooperatifte özel gereksinimli bireyler için yürütülen programlar, kurum olarak anneliğin normatif çerçevesine karşı bir çıkış olarak çoğul ve öznel annelik pratiklerinin görünür kılınmasına ve bakım emeğinin yayılmasına alan açmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Küresel ölçekte kadın kooperatifleri toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden muaf, girişimci kadınların ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda daha kolay üretim ve satış yapma amacıyla bir araya geldikleri işletmeler olarak ele alınmaktadır. Bu örgütlenme biçiminin kadınları ekonomik ve sosyal olarak güçlendireceği düşünülmektedir. Oysa çocuk bakım emeği ve toplumsal cinsiyetle ilgili rol ve beklentiler kadınların kooperatifleşmesini doğrudan etkilemektedir. Mevcut

çalışmalara göre iş-aile rol sıkışması ve çocuk bakım emeği kadınların kooperatif kurmaları ve kooperatifte çalışmaları önünde engel teşkil etmektedir. Ayrıca çalışmalarda işletme mantığına göre faaliyet gösteren ve sadece kâr elde etmeyi amaçlayan kadın kooperatiflerinde kadın ortakların ekonomik olarak güçlenemedikleri vurgulanmaktadır. Bu makalede İstanbul'da özel gereksinimli bireylerin anneleri tarafından işletilen Tomurcuk Kooperatifi'ndeki öznel deneyim ve gözlemlerimizin otoetnografik değerlendirmesi sosyal kooperatifçilik modeline göre işleyen kadın kooperatiflerinin farklı bir örgütlenme modeli sunduğunu göstermektedir. Kadın ortakların çocuk bakım emeğini paylaştıkları dayanışmacı yapı ve kâr yerine özel gereksinimli bireylerin eğitimine ve toplumla bütünleşmesine öncelik verilmesi kadın kooperatifleri konusunda farklı bir modele ve bu modelin eşitlikçi ve dönüştürücü potansiyeline işaret etmektedir.

Kooperatifleşme ve bakım emeği arasındaki ilişkiyi diyalojik bir yöntemle ele alan makalemizin bulguları öncelikle kadınların toplumsal cinsiyet rol ve beklentileriyle ilişkili olarak ortaya çıkan bakım emeği yüklerini azaltmak için kooperatifleştiklerini göstermektedir. Dolayısıyla kooperatif kurucularının ve ortaklarının özel gereksinimli çocuklarına sundukları bakım emeği kooperatifleşmeleri için bir engel değil, iti güç olmuştur. Bu örnek kadın kooperatiflerinin sadece patriyarkal ilişkilerin ve eşitsizliklerin yeniden üretildiği alanlar olmadığını göstermektedir. Öte yandan kooperatif toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden muaf bir örgütlenme biçimi değildir. Aksine bu roller kooperatifin kuruluş ve işleyişini doğrudan etkileyen özelliklerdir. Eril toplumdaki cinsiyetlendirilmiş rol ve beklentilere uygun olarak özel gereksinimli bireylerin bakımı toplumda doğallaştırılmış annelik rolünün parçası olarak görülmekte ve anneler kooperatif alanında çocuklarının bakımını üstlenmeye devam etmektedirler.

Kooperatifin toplumsal bağlamı üzerine ürettiğimiz özdüşünsel bilgiden yaptığımız bir diğer çıkarım kooperatiflerin patriyarkal kapitalizmle olan alternatif ilişkilene biçimini göstermektedir. Özel gereksinimli bireyleri fiziksel ve bilişsel gelişimi geri, eğitilmesi gereken bireyler olarak ele alan ve tektipleştiren, nesneleştiren epistemolojik yaklaşımın aksine, özdüşünsellik ve konumsallık kavramlarından yola çıkarak projemizin katılımcısı olan bireylerle ilgili sunduğumuz diyalojik bilgi bu ilişkilene biçimini göstermek için önemlidir. Alan deneyimlerimiz ve gözlemlerimiz kadın kooperatiflerini kârı ve satışı önceleyen, piyasa beklentilerine göre işleyen bir işletme olarak ele alan yaklaşımın aksine, bireylerin eğitim ve toplumla bütünleşmesini önceleyen sosyal kooperatifçilik modeline göre işleyen kadın kooperatiflerinin alternatif bir örgütlenme modeli oluşturduğunu göstermektedir.

Kooperatif alanındaki sanat ve oyun etkinlikleri ve diğer saha ziyaretlerimiz sırasında deneyimlenen araştırmacılar ile katılımcılar arasındaki özne-özne diyaloguna dayalı sosyal

etkileşimler araştırmacıların özel gereksinimli bireylerle ilgili ön yargılarını dönüştürmüş ve böylelikle özel gereksinimli bireylerin toplumla bütünleşmesini sağlamıştır. Proje ekibinde yer alan sosyoloji ve psikoloji bölümünden kadın lisans öğrencisi araştırmacıların down sendromlu ve otizmli bireylerin iletişim kurması güç ve motor becerileri zayıf bireyler olduklarına dair ön yargıları, kooperatifte eğitim gören bireylerin yaklaşımları ve etkinliklerdeki davranışları sonucunda dönüşmüştür. Proje kapsamında yürütülen sanat ve oyun etkinlikleri sırasındaki etkileşimlerdeki özgün ifade biçimleri, yorumları, renk seçimleri, resimlere yaptıkları eklemeler ve oyunlardaki algı ve becerileri söz konusu ön yargıları geçersiz kılmıştır. Özel gereksinimli bireyler, çocuk bakım emeği ve kadın kooperatifleşmesi arasındaki ilişkilenebilir farklı kooperatifçilik modellerini göz önünde tutarak değerlendirecek yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

Yazarın Notu

Bu makale 20.Eylül.2024-30.Nisan.2025 tarihleri arasında yürütülen “Dezavantajlı Bireylerin Karşılaştıkları Ayrımcılıklarla Mücadelede Yenilikçi Bir Model: Sosyal Kooperatifçilik” başlıklı İstanbul Nişantaşı Üniversitesi BAP- Sosyal Sorumluluk Projesi bulgularına dayanmaktadır. Bu çalışma Nişantaşı Üniversitesi Bilimsel Faaliyetler Koordinatörlüğü’nce desteklenmiştir. Proje Numarası: 2024/BFK/S4, 2024. Projemizin yürütülmesini mümkün kılan Tomurcuk Kooperatifi yöneticileri Gülser Özkan ve Yasemin Güler’e, kooperatifin değerli ortaklarına ve özel gereksinimli gençlerine teşekkür ederiz. Projemiz sürecinde vefat eden Tomurcuk Kooperatifi genci İlke Mermerci’yi tanıma ve birlikte çalışma imkânı bulduğumuz için kendimizi çok şanslı hissediyoruz. Bizlere kattıkları için İlke’ye ve diğer özel gereksinimli gençlere çok teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Ağca-Varoğlu, F. G., Bingöl, M., Karakurt, Z., Çoban, B., Kılıç, G., Kaplaner, N. ve Zengin, S. (2022). Fragments of everyday life in a pandemic: Autoethnographic reflections of young women from Eastern and Southeastern Turkey. *Fe Dergi*, 14 (1), 50- 63.
- Akar, B. G. (2024). Türkiye’de kadın kooperatiflerinin statü sorunu: Doğru yerde konumlanabilmek (İşçi kooperatifleri örneği). *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 603–625.
- Altan-Olcay, Ö. (2016). The entrepreneurial woman in development programs: Thinking through class differences. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 23(3), 389–414.
- Arnheim, R. (2004). *Sanat ve görsel algı*. Metis Yayınları.

- Atay, T. (2022). Sunu. Der. R. Harmanşah ve Z.N. Nahya. *Etnografik Hikayeler: Türkiye’de Alan Araştırması Deneyimleri* içinde (ss.9-17), Metis Yayınları.
- Canlı, T. (2024). Sembolik oyunun otizmde yeri ve önemi. *Premium e-Journal of Social Sciences (PEJOSS)*, 8(49), 1738-1745.
- Çelik, H. (2013). Kültür ve kişisel deneyim: Bir araştırma yöntemi olarak otoetnografi. *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 1-14.
- Chilton, G., ve Leavy, P. (2014). *Arts-Based research practice: Merging social research and the creative arts*. Oxford University Press.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. *Kooperatif işletmeciliği*. Ankara.
- Çopuroğlu, Y. C., ve Mengi, A. (2014). Toplumsal dışlanma ve otizm. *Electronic Turkish Studies*, 9 (5), 612-614.
- Değirmenci, S. (2023). Örgütlenme modeli olarak kadın kooperatifleri: Patriyarkal kapitalizmde başarı kriterlerinin eleştirisi. *Fe Dergi*, 15 (1), 210-230.
- Derer, A. (2018). Otizmlı çocuklarda fiziksel aktivite, motor yeterlik ve sosyal beceri düzeyinin incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi, *Pamukkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü*).
- Dewey, D., Cantell, M., ve Crawford, S. G. (2007). Motor and gestural performance in children with autism spectrum disorders, developmental coordination disorder, and/or attention deficit hyperactivity disorder. *Journal of the International Neuropsychological Society*, 13(2), 246-256.
- DSÖ. (1980). *International classification of impairments, disabilities, and handicaps: A manual of classification relating to the consequences of disease* (WHA29.35). World Health Organization.
- Duguid, F., Durutaş, G. ve Wodzicki, M. (2015). *Türkiye’de kadın kooperatiflerinin mevcut durumu*. Dünya Bankası.
- Erdoğan, M., ve Vatandaş, C. (2020). Bireysel ve toplumsal dışlanma pratiği: Önyargı ve ayrımcılık. *Journal of Human and Social Sciences*, 3(1), 474-485.
- Fraser, N. (2016). Contradictions of capital and care. *New Left Review*, 100, 99-117.

- Gökgöz, Ç. (2020). *Down sendromu tanısına sahip çocukların annelerinin, travma sonrası büyüme bağlamında deneyimlerinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Gönüllü Atakan, A. ve Çoban, A. (2022). *Türkiye’de kadınların kooperatifler yoluyla güçlenmesi: yasal ve yapısal stratejiler*. ILO.
- Gürçayır Teke, S. (2014). Dönüşen anneliğe yönelik netnografik bir analiz: Blogger anneler. *Milli Folklor*, 26(103), 23-47.
- Güven, D. (2021). Kapsamlı cinsellik eğitimi ve otizm spektrum bozukluğu olan bireyler. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(66), 284-300.
- ICA. (2024). *Cooperative identity, values and principles*. ICA. <https://ica.coop/en/whats-co-op/co-operative-identity-values-principles#toc-definition-of-a-cooperative->
- ILO. (2018). Türkiye’de sosyal kooperatif eğitim ve tanıtım treni. <https://www.ilo.org/tr/resource/article/turkiyedeki-sosyal-kooperatif-egitim-ve-tanitim-treni>
- ILO. (2022). Türkiye’de kadınların kooperatifler yoluyla güçlenmesi: Yasal ve yapısal stratejiler ILO Türkiye raporunda öne çıkanlar: Tespitler-öneriler. ILO.
- Kadak, M. T. ve Yavuz M. (2019). Otizm spektrum bozuklukları-güncel bilgilerimiz neler. *İstanbul Kanuni Sultan Süleyman Tıp Dergisi*, (11), 12- 15.
- Kalkandeler-Özdin, N. (2022). Yalnızlık ve toplumsal değişim. İçinde E. Süleymanlı, N. Kalkandeler & N. K. Özdin (Ed.), *Aile ve yalnızlık: IV. Uluslararası Yalnızlık Sempozyumu Kitabı*, Üsküdar Üniversitesi Yayınları.
- Kandinsky, W. (1912). *Über das geistige in der kunst: insbesondere in der malerei; mit acht tafeln und zehn originalholzschnitten*. R. Piper & Co.
- Karal, Y. Taşdemir, D. ve Öngöz, S. (2023). Özel gereksinimli bireylerin eğitiminde bir öğrenme materyali olarak robotlar. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(1), 170-183.
- Korkmaz, S. (2021). Down sendromlu ergen çocuk sahibi olan ailelerin cinsiyete bağlı olarak anksiyete, depresyon, baş etme yöntemleri ve yaşam kalitesi bakımından incelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Psikoloji Anabilim Dalı).
- Kurtege Sefer, B. (2024). Kadın kooperatiflerinde yönetici stratejileri ve yöneticilerle ortaklar arası hiyerarşik ilişkiler. *Fe Dergi*. (16)1, 215-246.
- Mert Yılmaz, G. R. (2023). Sosyal kooperatifçilik. <https://www.sosyalkooperatif.com/cocuk-bakim-kooperatifleri>

- Nahya, N. Z. ve Harmanşah, R. (2022). Kendini ve ötekini yazmak: alan araştırması ve deneyim. Der. R. Harmanşah ve Z.N. Nahya. *Etnografik Hikayeler: Türkiye’de Alan Araştırması Deneyimleri* içinde (ss.9-17), Metis Yayınları.
- Ökcün-Akçamuş, M. Ç. (2016). Otizm spektrum bozukluğu olan çocukların sosyal iletişim becerileri ve dil gelişim özellikleri. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 17(02), 163-192.
- Olçay-Gül, S., ve Tekin-İftar, E. (2012). Otizm spektrum bozukluğu tanısı olan bireyler için sosyal öykülerin kullanımı. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 13(02), 1-24.
- Şenlik, Z. A., Kul, M., Karataş, İ. ve Mülhim, M. A. (2017). Beden eğitimi ve spor dersinin down sendromlu çocukların ruhsal uyum düzeylerine etkisi. *International Journal of Cultural and Social Studies* 3, 263- 282.
- Şirin, Ş., ve Ateş, E. (2024). Down sendromlu çocukların ailelerinde dayanıklılık: Kanıt temelli bir değerlendirme. *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi*, Ö2(Özel Eğitimde Disiplinlerarası Çalışmalar Özel Sayısı), 209-232.
- Su, D., ve Taşkıran, A. (2022). Otizmlı çocuklarda motor beceri ve değerlendirilmesi. *Asya Studies*, 6(20), 315-324.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2019). Bakan Pekcan, İstanbul’da sosyal kooperatif eğitim ve tanıtım treni uğurlama törenine katıldı. <https://ticaret.gov.tr/haberler/bakan-pekan-istanbulda-sosyal-kooperatif-egitim-ve-tanitim-treni-ugurlama-tore>
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2024). Kooperatif bülteni. Ticaret Bakanlığı.
- Taşkesen, Ü. S., Genç, M. A., ve Danış, S. (2023). Otizm spektrum bozukluğu olan bireylerin resimlerinin incelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 52(239) 2033–2052.
- Taşkesen, Ü. S., Genç, M. A., ve Danış,S. (2023). Otizm spektrum bozukluğu olan bireylerin resimlerinin incelenmesi. *Milli Eğitim*, 239 (52), 2033-2052.
- Timurturkan, M. (2019). Annelik, söylem ve iktidar: eleştirel bir tartışma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(47), 64-78.
- Turgut, B.H. (2022). Kadın araştırmalarında meta-diyalojik yöntem arayışları: Bir alan deneyimi olarak otoetnografi. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi - Istanbul University Journal of Women’s Studies*, 25, 111–140.

- Uğur Çınar, M., Çınar, K., Öncüler-Yaylalar, E. ve Akyüz, S. (2022). The political economy of women's cooperatives in Turkey: A social reproduction perspective. *Gender Work Organ*, 1-22.
- Vick, R. M. (2003). A brief history of art therapy. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 20(1), 5–10.
- Walby, S. (2014). *Patriyarka kuramı*. (Çev. H. Osmanağaoğlu). Dipnot Yayınevi.
- Winner, E. (1996). *Gifted children: Myths and realities*. Basic Books.
- Yılmaz, A. ve Şahin, M. (2022). Down sendromlu bireylerin gelişiminde sporun etkisi, : Dolayoba bütünleşik fiziksel aktivite merkezi örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 319-331.
- Yüzügüldü, M. A. (2023). Down sendromlu çocukların gelişimsel özellikleri, rehabilitasyon imkânları ve ekip çalışmasında çocuk gelişimcinin rolü üzerine bir derleme. *Journal of Sustainable Educational Studies (JSES)*, 4(3), 232- 242.